

Bas de Gaay Fortman

Moreel erfgoed

Koers houden in een tijd
van ontwrichting

2016 Prometheus Amsterdam

Proloog: Diepe politiek

WORD EENS WOEST!

Stéphane Hessel, oktober 2010

‘Moreel erfgoed’

‘Beethoven was een diep politiek mens,’ zegt Daniel Barenboim. Met ‘diep’ bedoelt hij dat de grote componist niet was geïnteresseerd in de politiek van alledag maar zich wel sterk betrokken voelde bij zaken van moreel gedrag en de grotere kwesties van goed en kwaad die de hele maatschappij raken. Vandaar misschien dat hij Napoleons naam uit de titelplaat van een zojuist ter ere van hem gecomponeerde symfonie kraste nadat die zich in 1804 tot keizer van Frankrijk had laten kronen. Voor Beethoven was zo’n zelfproclamatie een oneerbare daad. De opdracht voor de *Eroïca*, zijn derde symfonie, werd ‘Heroïsche symfonie, gecomponeerd ter viering van een groot Man.’¹

Op de morele kant van het samenleven in Nederland richt zich dit boek. Het gaat hier om *moreel erfgoed* zoals zich dat in vele eeuwen heeft gevormd, van generatie op generatie. De nadruk ligt op de publieke kant van moraal. Maar het gaat niet om een discussie over ‘normen en waarden’, die oersaai ‘wormen in Naarden’ uit een sketchje van Van Kooten en De Bie. De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid schreef er een dik rapport over, vol definities, indelingen en theoretische problemen zoals ‘de verhouding tussen de veelheid van bestaande waarden en waardenrelativisme’. Daar wil ik ver van blijven. Dit essay wil verhalen van het morele erfgoed zoals

dat verbonden is geraakt met de Nederlandse natiestaat. Hoe heeft zich dat hier min of meer geworteld en hoe staat het ermee? Problematisch is niet de idee maar de praktijk.

In tegenstelling tot 'cultureel erfgoed' is 'moreel erfgoed' geen gangbare term. Dit is natuurlijk geen punt zolang de zaak zelf maar leeft. Het slaat op 'beginselen'. Maar vandaag klinkt ook dat ouderwets; de tijd van beginselpolitiek ligt achter ons. Toch valt dit woord nog wel her en der te lezen. Zo is in de hal van het Academiegebouw van de Universiteit Utrecht aan de wand een kunstwerk bevestigd met een onderschrift. Het Hermes-beeldje is zwart en beschadigd, als gevolg van brand. Toen tijdens de bezetting de Duitsers studenten gingen oppakken, liet een studente zich insluiten, deed 's nachts open voor haar mannelijke collega's en samen staken ze bliksemsnel de hele studentenadministratie in brand. Bijkomend gevolg was de verminking van dat beeldje. Daaronder staat nu een citaat van de historicus – tijdens de bezetting gijzelaar – Pieter Geyl:

In de zwartste uren bleven wij weten dat er eeuwige beginselen zijn.

'Beginselen', daar begint het dus mee: principes, grondwaarden, richtlijnen van goed en kwaad. Maar waar het in die zwartste uren mee begon was de bezetting door nazi-Duitsland. Die betekende onderdrukking door een totalitair regime. Dat liet zich leiden door de ideologie van een op ras gegronde natiestaat waarin het ene, zich Germaans of Arisch noemende volk andere volken, het joodse bovenaan, classificeerde als 'Untermenschen' die van de aardbodem moesten worden weggevaagd. Juist in die tijd van tirannieke uitoefening van de staatsmacht vanuit een regime gegrond op discriminatie, werd de bevolking van dit land zich meer dan ooit bewust van wat echt telt. 'Mensenrechten leerden wij niet uit boeken,' zei een studente die aan de opstand in haar land had meegedaan mij eens, 'maar vanuit tirannie en onderdrukking.' Zo was het ook hier. Nederlanders leerden die rechten avant la lettre.

‘Bleven wij weten.’ Dat onderschrift bij het geblakerde beeldje is te veel gezegd. Ook de Nederlandse geschiedenis is er niet een van permanente paraatheid vanuit primaire waarden. Toen als gevolg van het antisemitisch bewind in het Duitsland van de jaren dertig de eerste joodse vluchtelingen aan onze oostgrens verschenen, werden om te beginnen de toelatingseisen verscherpt. Zo moesten ze papieren hebben die duidelijk maakten dat ze geen Nederlanders uit de arbeidsmarkt gingen wegconcurreren, plus behoorlijke financiële middelen. In 1938, juist toen het in Duitsland ook voor naïevelingen zichtbaar menens was geworden, werd bepaald dat geen enkele vluchteling meer mocht worden toegelaten tenzij bewijs kon worden geleverd van acuut levensgevaar. Het waren met name de ‘christelijke’ partijen die dit ‘ongewenste vreemdeling’-beleid erdoor drukten. Raak blijft, tot op de dag van vandaag, een opmerking van Pieter Jelles Troelstra, politiek leider van de socialisten meer dan een eeuw geleden: ‘Mijn probleem met de christelijke partijen is niet dat ze christelijk zijn, maar dat ze het niet zijn.’

Nee, veilig opgeborgen en klaar voor gebruik in tijd van nood is moreel erfgoed nooit. Maar ligt er na die Tweede Wereldoorlog in ons land niet een stevige ondergrond in documenten zoals onze eigen grondwet en de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens en in monumenten zoals dat beeldje met onderschrift en de ontroerende lijst met namen van omgekomen studenten en docenten in het Utrechtse Academieggebouw en op zovele andere plaatsen? Het is een punt dat in dit boek doorlopend aan de orde zal zijn. Maar één concrete zorg verdient onmiddellijke vermelding: de omgang met vreemdelingen.

Uitsluiting

Lang voor de grote toestroom van oorlogsvluchtelingen uit het Midden-Oosten wordt Europa al geconfronteerd met miljoenen migranten uit vooral Afrika. Zij zoeken naar mogelijkheden voor een menswaardig bestaan en dagelijkse rechtsbescherming. Voor hen zijn de

Europese buitengrenzen gesloten. Opeengepakt reizen ze in gammele voertuigen en boten, vreselijke ongelukken treffen hen, in eindeloze rijen wachten ze aan grenzen en daarbinnen, geïsoleerd op verafgelegen plekken leiden ze levens van werk- en nutteloosheid. Voor het leven zijn zij getraumatiseerd.

Deze mondiale migratie is het urgentste én het meest veronachtzaamde probleem van deze tijd. Kunnen de beslissers van deze wereld afwachten tot dit kolossale vraagstuk zichzelf heeft opgelost? Nee natuurlijk, bureaucratisch onvermogen en massale uitzichtloosheid *mondialiseren* explosieve onderdrukking en uitsluiting van mensen. Hoofdoorzaak is de horizontale (geografische) ongelijkheid. Twee eeuwen geleden was de levensstandaard in landen zoals het onze gemiddeld zo'n drie keer beter dan in het armoedigste deel van de wereld. Verreweg het grootste deel van de wereldbevolking moest het toen hebben van productie voor eigen levensonderhoud. Na een lange periode van enorme technische en economische vooruitgang is naar daadwerkelijke koopkracht gemeten die verhouding slechter dan 1:90. Daar moeten ze maandelijks zien te overleven van wat je hier voor niet meer dan twintig euro kunt kopen. Onvoorstelbaar. En bij die economische ongelijkheid komt nog het immense verschil in veiligheid en kwaliteit van bestuur. Uitgesloten zijn ze inderdaad maar ze accepteren dat niet. Het toverwoord 'opvang in de regio' werkt hier niet om de simpele reden dat die regio voor velen van hen nog minder uitzicht biedt dan hun geboortelocatie waar ze tenminste een verblijfstitel hebben. Dus blijft het Europees beleid gericht op effectieve uitsluiting van 'economische' vluchtelingen.

Bij dat woordje 'uitsluiting' zouden onmiddellijk de mensenrechten in gedachten moeten komen. Die zijn immers gebaseerd op het kernbegrip 'Allen'. Maar in de politieke praktijk blijken met name de bootvluchtelingen in hun krakkemikkige vaartuigen daar niet onder te vallen. 'Zij zagen ons wel, maar ze wilden ons niet zien,' zeiden vijf overlevenden van een boot met 78 Afrikanen die wekenlang zonder brandstof op zee dreven, ergens tussen Libië en Italië. Vanuit

sommige boten die hen in het vizier kregen, werd wel voedsel en water gegeven – de Maltese marine gaf hun zwemvesten nota bene – maar vervolgens werden ze weer aan hun lot overgelaten. Vrijwel meteen na zijn verkiezing kwam paus Franciscus met een felle aanklacht tegen uitsluiting van mensen. Met een bezoek aan Lampedusa, het Italiaanse vluchtelingeneiland, waar hij een mis vierde met overlevenden van die tochten in gammele bootjes, liet hij zien waarop hij doelt. De plaats waar heel Europa liefst van weggijkt, werd toen opeens wereldnieuws. In de mis die hij met de vluchtelingen vierde, sprak hij over de grote verantwoordelijkheid die alle mensen hebben om elkaar te zien als zuster en broeder. ‘Heb God lief en uw naaste als uzelf’, luidt de samenvatting van de tien geboden. Broederschap is trouwens ook de taal van het eerste artikel van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens (UVRM) waar het gaat over alle mensen ‘begiftigd met verstand en geweten’ die zich jegens elkaar behoren te gedragen ‘in een geest van zuster- en broederschap’. Paus Franciscus benadrukte het pijnlijke feit dat de vluchtelingenboten van ‘voertuigen van hoop’ waren veranderd in ‘voertuigen van de dood’.

Voor ons publiek geweten waren dat ongemakkelijke woorden die een aantal maanden later nog aan zeggingskracht wonnen, toen opnieuw honderden mensen verdronken in de Middellandse Zee. En zo ging het maand in maand uit. Daags na weer zo’n drama uitte Franciscus zijn verbondenheid met de vluchtelingen in stil gebed. ‘Laat ons hart huilen en laten wij bidden in stilte,’ zei hij. Stilte daalde neer over het Sint-Pietersplein. Maar sindsdien lijkt het of we gewend zijn geraakt aan met tientallen tegelijk verdrinkende vluchtelingen. ‘Bid en werk’ luidt een oudchristelijk gezegde. Bij het grootste probleem van onze tijd komt het nu allereerst aan op werken.

Eeuwige beginselen

Terug naar het beeldje in het Utrechtse Academiegebouw en die ‘eeuwige beginselen’ van professor Geyl. Met ‘eeuwig’ bedoelde hij

dat er beginselen bestaan die boven de tijd verheven zijn; ze genieten dan ook onwankelbaar gezag in elke tijd en op elke plaats en kunnen niet ter discussie staan. Geen vorming en uitoefening van macht zonder die koppeling aan grondbeginselen. Toch worden in de dagelijkse praktijk zulke 'eeuwige' waarden zoal niet bestreden dan toch veronachtzaamd en weggepoetst. Grote belangen staan in de weg naast ideologieën die de mens ondergeschikt maken aan de organisatie. In de praktijk werkt dat morele erfgoed dan ook vooral door tegendruk. Maar principiële kwesties leggen het in de media continu af tegen kleine akkefietjes, ruzietjes en het gedoe waarvoor kijkers, lezers en luisteraars nu eenmaal verondersteld worden zich meer te interesseren dan voor diepe politiek. Moeten we ons daarbij neerleggen?

Wie consequent aandacht heeft gevraagd voor het morele kader waarin we onze beslissingen nemen, is de Amerikaanse filosoof Ronald Dworkin (1931-2013). Kort voor zijn dood voltooide hij een manuscript over waardeoordelen in de dagelijkse levenspraktijk. De titel is *Religie zonder God*. Hierin maakt hij duidelijk waarom diepe politiek iedereen aangaat. Uitgangspunt is niet aanvaarding van een over de mens gesteld opperwezen maar wat hij noemt 'een religieuze grondhouding'. Dworkin verstaat daaronder het bewust accepteren van twee fundamentele waardeoordelen:

- 1 Het menselijk leven overstijgt het fysieke bestaan van het individu en heeft een objectieve betekenis als uitdaging en verantwoordelijkheid er wat van te maken door goed te leven en morele verantwoordelijkheden jegens anderen te aanvaarden, omdat dit nu eenmaal belangrijk is of wij het nu leuk vinden of niet.
- 2 Dat wat natuur wordt genoemd – het heelal en al wat ermee is verbonden – is meer dan een feitelijkheid maar in zichzelf subliem en van intrinsieke waarde.

Persoonlijke verbinding met een moreel levenskader, daarom gaat het deze filosoof. Maar gezien de verwarring die de term religieus in zich draagt, lijkt 'morele grondhouding' (*'moral attitude'*) een betere benaming. Kernwaarden voor de samenleving die met zo'n grondhouding zijn verbonden, zijn immers nooit specifiek voor een godsdienst, welke dan ook. Toen de 'Europese Grondwet' nog op de agenda stond – eigenlijk geen grondwet maar een reeks verdragen van meer dan vijfhonderd dichtbedrukte bladzijden – maakten enkele lidstaten waaronder Nederland een groot punt van de 'joods-christelijke traditie'. Als historische verantwoording van de in Europa gedeelde waarden zou in de preambule daarnaar verwezen moeten worden. Gelukkig is dat niet gebeurd. Wanneer die waarden (principes) concreet worden benoemd, tekenen daarvoor ook mensen die in andere tradities staan. Worden ze exclusief verbonden met één bepaalde religie, dan tast dit hun algemene betekenis aan. Los van de terminologie zijn er bijvoorbeeld niet veel Nederlanders die de vier kernwaarden van het Christen-Democratisch Appèl (CDA) – solidariteit, publieke gerechtigheid, gespreide verantwoordelijkheid en rentmeesterschap – niet onderschrijven. Temeer geldt dit voor typisch democratische en rechtsstatelijke waarden zoals de vervangbaarheid van de macht, geen gezag zonder verantwoordingsplicht, scheiding der publieke machten (wetgevend, uitvoerend en rechtsprekend) en daarmee samenhangend een onafhankelijke rechterlijke macht.

Of we zulke beginselen nu 'eeuwig' noemen of niet – dat is ook maar een beeld – ze slaan op algemene waarden van wezenlijke betekenis voor de hele samenleving. Naar dat erfgoed en de overdracht daarvan in deze tijd gaat dit boek op zoek, in zowel mondiaal als nationaal perspectief. En of die nu gebaseerd wordt op 'humaniteit', 'het leven', 'God', 'Moeder Aarde' of enige andere levensbeschouwelijke gerichtheid, waar het op aankomt is een morele grondhouding. Een simpel voorbeeld kan dit verduidelijken. Een officier beveelt een soldaat een onschuldige burger te executeren. 'Bij weigering, doe ik het en dood ik ook jou,' voegt hij hieraan toe. Het bevel is dus die

ander dood te schieten, gezien de bedreiging is het voor levensbehoud van die soldaat beter die order op te volgen en objectief gezien is er in het ene geval één onschuldige dode en zijn het er als hij weigert twee. Toch wordt algemeen aan gevoeld dat het doden van een onschuldig mens getoetst moet worden aan wat ons is overgeleverd als goed en kwaad, juist en fout, billijk en oneerlijk, recht en onrecht, het morele erfgoed kortom. Na de oorlog is dit ook uitgesproken in een rechtszaak waarbij een politieman die joodse medeburgers had gearresteerd zich beriep op een formeel bevoegd gegeven bevel (*‘Befehl ist Befehl’*). Vereist is dat het bevel ook materieel bevoegd is gegeven, sprak de rechter uit, en dat vereist overeenstemming met de grondbeginselen van de Nederlandse rechtsorde. Het recht wordt toegepast vanuit de veronderstelling dat ook gewone burgers die kennen en begrijpen. Zeker waar het om fundamentele normen en waarden gaat is ‘maar dat wist ik niet’ geen excuus. En toch, in beginselvaste toepassing van het recht heeft onze eigen Hoge Raad in de tijd van de Duitse bezetting een jammerlijk negatief beeld neergezet. Voor ons is dat vandaag een spiegel waarin we kunnen zien hoe het in een eerste klas rechtsorde toch totaal fout kan gaan. Daarover straks meer.

Overlevering en overdracht

Een moreel kader voor het menselijk beslissen en handelen heeft zich door de eeuwen heen gevormd en ligt vanouds verankerd in religieuze geschriften zoals de Bijbel en de Koran maar ook in seculiere documenten zoals de Britse *Magna Charta* van 1015 die de macht van de vorst beperkt, de Franse Verklaring van de Rechten van de Mens van 1789 (*Déclaration des droits de l’homme et du citoyen*), de Amerikaanse onafhankelijkheidsverklaring (*Declaration of Independence*) van 1776 en vele nationale constituties waaronder naast de Amerikaanse ook de Nederlandse grondwet. Het zijn teksten die om maatschappelijk richting te kunnen bieden vanzelfsprekend geïnterpreteerd moeten worden en daarmee ook blootstaan aan misbruik en mani-

pulatie. Slavernij, apartheid en vervolging van homoseksuelen zijn daarvan bekende voorbeelden maar ook ‘jihad’ (de islamitische strijd tegen het kwaad) als rechtvaardiging van terreur en de interpretatie van vrijheid van meningsuiting als een vrijbrief om hele groepen mensen te krenken en te beledigen vallen onder zulk misbruik.

Maar hoe misbruikt bepaalde schrifturen door dezelfde eeuwen heen ook mogen wezen, ze blijven relevant als bron voor publieke moraliteit. Enigszins bekend zijn ook nu nog de tien geboden met hun verbod op onder meer afgoderij, godslastering, diefstal, doodslag, echtbreuk en het begeren van wat een ander toebehoort. Van de vele overige bepalingen uit Mozes’ wet (de Thora) kent men wellicht ook nog het gebod de naaste lief te hebben. Er waren tijden dat zulke grondregels het moreel-maatschappelijk kader totaal bepaalden. Hele kolonies van pioniers in de Nieuwe Wereld en in verafgelegen streken baseerden hun recht rechtstreeks op de Bijbel zoals dat in sommige moslimlanden nog steeds gebeurt met Koran en Hadith (traditie). Richard Llewellyns *How Green Was My Valley* speelt zich af in zo’n christelijke samenleving in het Wales van begin vorige eeuw. De tien geboden vormden daar dé grondslag voor menselijk leven en samenleven.

In een lange beschavingsgeschiedenis is er, zoals gezegd, veel meer overgeleverd: documenten en monumenten op het gebied van bestuur en recht, in de verhouding van burgers tot de staat en in hun omgang met elkaar, in de economie en op velerlei terrein van beroep en vak. Bij elk daarvan gaat het van generatie op generatie om overlevering en overdracht van dat erfgoed, thuis en op school, in werk en vrije tijd, lokaal, nationaal en internationaal. De opzet van dit boek is die kernwaarden eigentijds in kaart te brengen, inzicht te zoeken in de verbanden en bovenal na te gaan waar de weerstanden liggen. Spannend dus, want dat verhaal confronteert ons niet alleen met veel moois, maar ook met een moeizame geschiedenis van leven en samenleven van mensen ‘begiftigd met verstand en geweten’ zoals de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens het zegt.

In dat document ligt een normatief kader verankerd dat vanuit zijn oorsprong en meer dan een halve eeuw van internationaal politieke acceptatie gezien kan worden als moreel statuut van een zich ontwikkelende mondiale maatschappij. In Nederland hebben we bovendien onze grondwet met een traditie die teruggaat tot de Unie van Utrecht van 1579. Als enige grondwet ter wereld begint deze met ‘Allen’ – Allen die zich in Nederland bevinden worden in gelijke gevallen gelijk behandeld – en vervolgt dan met het verbod op welke vorm van discriminatie dan ook. De Nederlandse staat is dus gegrond op ‘Eén land één samenleving’. In de wijze waarop aan het begin van de jaren tien van deze eeuw dit fundament onderuit werd gehaald, ligt evenwel grond voor zo veel zorg dat alleen al deze episode een essay over de actuele betekenis van ons moreel erfgoed zou kunnen motiveren.

Een verbijsterende terugval

In het Nederlandse staatsbestel is handhaving van de grondwet uitsluitend toevertrouwd aan regering en parlement. Hoe bestond het dat die taak flagrant kon worden genegeerd door een kabinet te vormen dat berustte op deelname van Wilders’ eigen Partij Voor de Vrijheid – liever gebruik ik de afkorting pvv – aan de politieke machtsvorming? Is op die vraag nog een ander antwoord te geven dan ‘macht ten koste van het grondbeginsel van humaniteit dat pas na een lang beschavingsproces een plek had gekregen in het Nederlands staatsbestel’? In hoofdstuk 5 ‘Grondwet en politieke praktijk’ meer hierover.

Wellicht nog verontrustender dan het falen van parlementair toezicht op de handhaving van onze mooie grondwet, was het uitblijven van publieke manifestaties van breed gevoelde verbijstering toen kabinet-Rutte 1 tot stand kwam. Hoe is dat te verklaren? En hoe bestaat het dat de politiek verantwoordelijken er in het publieke debat zo gemakkelijk mee weg konden komen? Ook na die verbijsterende terugval in de politieke moraal in dit land zijn ze er nauwelijks op aangesproken. En waarom stonden we niet met zeer velen bij Huis

ten Bosch toen het op basis van gedoogsteun van de pvv geformeerde kabinet daar werd beëdigd? Waar bleven de talkshows? ‘Word eens woest!’ (*Indignez-vous*) luidt de titel van Stéphane Hessels manifest van oktober 2010, uitgerekend net na de beëdiging van het kabinet met Wilders’ pvv in de gedoogrol.

Waarom heeft de Nederlandse politiek vandaag nauwelijks boodschap aan de grondwet als basis van onze rechtsorde? Waar ligt dat aan? Zijn wij als burgers en bestuurders slechter geworden dan wie voor ons leefden? Natuurlijk niet. En dat het schort aan algemene preekjes over normen en waarden lijkt mij evenmin; integendeel. Met name tijdens de kabinetten-Balkenende werden we ermee doodgegooid. Wat dan wel? Dat wil ik nagaan. Als dit verloop van normgerichtheid niet ligt aan een algemene morele verarming van de Nederlandse burger of aan een tekort aan moralisme, waaraan dan wel? Al zo’n halve eeuw ben ik academisch onderzoeker op het gebied van economie, politiek en recht, maar bij deze vraag kan die ervaring alleen als achtergrond dienen. Het verhaal moet een journalistiek karakter dragen op basis van publieke berichtgeving en algemeen toegankelijke bronnen maar ook vanuit persoonlijke ervaringen in een levenslange poging wijzer te worden in een beschaafd land.

Wat vanuit mijn academische instelling blijft gelden is dat zulk onderzoek altijd twee uitgangspunten moet hebben: (1) Waar gaat het over, welke ‘werkelijkheid’ wordt hier onder de loep genomen? en (2) Vanuit welk specifiek gezichtspunt wordt die ‘werkelijkheid’ gezien, wat is het thema? Welnu, het gaat over geloof met een kleine g, dat wil zeggen de publieke moraal waarop we vertrouwen, ons *moreel erfgoed*. ‘Ter navolging’, zoals dat mooie kerkhofje op Scheveningen heet waar niet alleen Betje Wolff en Aagje Deken zijn begraven maar ook Pieter Paulus, de eerste voorzitter van de volksvergadering van de Bataafsche Republiek (1796), ons eerste rechtstreeks gekozen parlement. Ter navolging is al wat hier door de eeuwen heen aan beginselen, waarden en normen voor land en volk verondersteld mag worden als *gemeengoed* te zijn geworteld en daarmee grondslag is

geworden van ons maatschappelijk samenleven. Dit is natuurlijk niet een soort rotsblok van gedeelde overtuigingen over goed en kwaad, recht en onrecht. Van generatie op generatie wordt getracht zich morele noties in een nieuwe context eigen te maken en die op velerlei wijze over te dragen. Dat gaat niet harmonisch maar gepaard met onrust en twist.

Tot het onderzoeksterrein behoort naast de grondbeginselen van onze natiestaat en de manier waarop we in de publieke ruimte met elkaar omgaan, zoals het Sociaal en Cultureel Planbureau dit noemt, ook ons gedrag als burgers jegens de overheid en de taakvervulling van vertegenwoordigers van de overheid. We hebben het dan over zulke waarden als integriteit en die ouderwets klinkende ‘welvoeglijkheid’, over democratie en rechtsstaat, over rechtsorde en rechtsbeginselen en over begrippen als ‘behoorlijke wetgeving’ en ‘behoorlijk bestuur’. Hoe staat het daarmee? Dat is het brede gebied waarop dit boek zich beweegt. Daarnaast ligt het specifieke gezichtspunt en dus de tweede hoofdvraag in de wijze waarop benul van normatieve kaders die tot onze ‘beschaving’ worden gerekend vandaag wordt opgepakt dan wel betwist. Wat is deel geworden van ons moreel erfgoed (het terrein waarop dit onderzoek zich richt) en hoe en in hoeverre is dat vandaag relevant (het thema)?²

Koers houden

Wat ik vanuit mijn eigen onderzoekservaring vast wil houden is de gerichtheid op spanning, met een Grieks woord dialectiek genoemd. Daarmee bedoel ik iets anders dan de methodologie van these via antithese naar synthese (stelling → tegenstelling → samenstelling). Marx bijvoorbeeld dacht dat de ‘natuurlijke’ maatschappelijke ontwikkeling van het conflictueuze kapitalisme via revolutie wel moest uitmonden in het harmonische communisme. Zo simpel blijkt het niet te gaan. Spanningen zoals die tussen arbeid en kapitaal maar ook tussen vrijheid en gelijkheid, individu en gemeenschap, economie en humaniteit, mondigheid en saamhorigheid zijn niet te elimineren.

Door de eeuwen heen is er de verleiding ze weg te poetsen in blauwdrukken van de ideale maatschappij; het communisme was daar een van. Maar hoe stelliger het geloof in de blauwdruk van een grote toekomst des te sterker de neiging het doel de middelen te laten heiligen. Groot onheil vloeide voort uit zowel positieve als negatieve simplificaties van hoe de wereld zou moeten zijn.

Niet de spanningen overwinnen is in dit essay het perspectief maar hoe met die spanningen om te gaan. Mede in reactie op corruptie en zelfverrijking aan de top voert negatief simplisme – het populistisch tegenverhaal – vandaag een valse boventoon. Dat is de context waarin moreel erfgoed tegen het licht wordt gehouden. Ik doe dat vanuit eigen belevenissen en bespiegelingen; in die zin is dit boek autobiografisch. Die schrijfrant is ontstaan vanuit een vruchtbaar compromis tussen mijn uitgever die memoires wilde en mijn eigen wens een toegankelijk boek te schrijven over ‘eeuwige beginselen’.

In het eerste deel wil ik me richten op veranderingen in leven en samenleven gedurende de laatste halve eeuw. Hoe ging het vroeger in de morele overdracht van generatie op generatie? Wat betekende de verzuiling maatschappelijk en hoe hield zich het verzuilde Nederland toen op 10 mei 1940 de nazi's binnenvielen? Hoe verliep het proces van bliksemsnelle emancipatie van het mondige individu en wat betekende dit voor de overdracht van moreel erfgoed?

In het tweede zoek ik naar eigentijdse verbindingen met het rechtsstelsel, de grondwet en de aloude burgerdeugden die ons door de eeuwen zijn overgeleverd. Koers houden is het perspectief. In de epiloog volgt een toepassing op enige hoofdproblemen van onze tijd en een nadere beschouwing over overdracht van moreel erfgoed en over terugval.

Nu eerst de permanente spanning in de overdracht van maatschappelijk relevante waarden tussen de generaties. Het verhaal begint op de avond waarop het idee voor dit essay over moreel erfgoed rijpte.